

Відповідальність держави та індивіда за порушення, пов'язані зі збройним конфліктом

Олена Остапенко, к.ю.н., доцент
кафедри правового регулювання
економіки

ostapenkold77@gmail.com

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА
KhNUE Simon Kuznets

Міжнародно-правова відповідальність держави

Право міжнародної відповідальності є загальносистемним інститутом МПП, що є сукупністю норм МП, які визначають зміст, дотримання, застосування та юридичні наслідки міжнародної відповідальності суб'єктів МП за міжнародно-протиправні діяння

Інститут міжнародної відповідальності на відміну від національного права не має галузевого розподілу і є єдиним, загальносистемним інститутом МП.

Міжнародно-правова відповідальність держави

Міжнародно-правова відповідальність – це юридичні відносини, що виникають у МП у зв'язку з правопорушенням, вчиненим державою або іншим суб'єктом МП, або у зв'язку із шкодою, завданою одним суб'єктом іншому в результаті правомірної діяльності.

Іншими словами, міжнародна відповідальність – це обов'язок суб'єкта МП відновити порушені права або ліквідувати шкоду, заподіяні ним іншому суб'єкту МП в результаті порушення свого міжнародно-правового зобов'язання. Або обов'язок відшкодувати матеріальну шкоду, заподіяну в результаті дій, що не порушують норми МП, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором (відповідальність за шкідливі наслідки правомірних діянь).

Міжнародно-правова відповідальність держави

Основні ознаки міжнародно- правової відповідальності:

- *настає за вчинення міжнародного протиправного діяння (міжнародного правопорушення) або за шкідливі наслідки правомірних діянь, що не порушують норм МП;*
- *настає за вчинення міжнародного протиправного діяння (міжнародного правопорушення) або за шкідливі наслідки правомірних діянь, що не порушують норм МП;*
- *пов'язана з певними негативними наслідками для правопорушника;*
- *реалізується в міжнародних правоохоронних правовідносинах, що виникають між суб'єктом правопорушником (найчастіше державою) і потерпілим суб'єктом, а в певних випадках між державою-правопорушником та міжнародним співтовариством держав у цілому (в разі порушення норм ergo omnes та jus cogens)*

Ergo omnes (лат. відносно всіх) –

міжнародно-правова концепція, відповідно до якої у кожної держави як учасниці міжнародних відносин існує певна низка зобов'язань перед усією світовою спільнотою, які мають універсальний характер, у забезпеченні яких зацікавлена кожна держава.

До таких належать зобов'язання щодо заборони актів агресії, геноциду, рабства, расової дискримінації, заохоченні основних прав людини тощо.

Необхідні умови встановлення наявності міжнародного правопорушення визначають **підстави для виникнення міжнародної відповідальності.**

Розрізняють *юридичні (нормативно-правові)* та *фактичні (юридико-фактичні) підстави.*

Під **юридичними підставами** розуміють юридично обов'язкові міжнародні акти, відповідно до яких певна поведінка суб'єкта кваліфікується як міжнародне правопорушення.

Стаття 3 Тексту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння: «Кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного за внутрішньодержавним правом».

Фактичною підставою міжнародної відповідальності є міжнародне правопорушення, діяння суб'єкта МП, яке виражається в дії або бездіяльності його органів або посадових осіб, які порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Дія або бездіяльність не може бути міжнародним правопорушенням, якщо вони не мають **всіх необхідних його ознак**. Тому міжнародними правопорушеннями не вважаються:

- недружні акти (дії одного суб'єкта проти інтересів іншого, але які не порушують норм МП);
- злочинні вчинки фізичних осіб проти МП. *У цьому разі дії фізичних осіб, які порушують норми МП, заборонені нормами внутрішньодержавного права. Таку заборону держави включають у свої кримінальні кодекси (закони), і останні є підставою для національного кримінального, а не міжнародно-правового покарання.*
- спірні ситуації. *У разі спірних ситуацій сторони не несуть міжнародно-правової відповідальності, оскільки ще не відбулося міжнародного правопорушення (наприклад, розбіжності держав стосовно правонаступництва щодо державної власності за поділу держави на кілька нових незалежних держав).*

Суб'єкти права міжнародної відповідальності

Суб'єктами права міжнародної відповідальності є

суб'єкти міжнародного права,
основними з яких є

- ❑ **держави**, які створюють і гарантують таке право,
- ❑ **міжнародні організації**, що несуть відповідальність за власні діяння, діяння своїх органів та посадових осіб.

Не є суб'єктами міжнародно-правової відповідальності

Фізичні особи
(навіть у тому випадку, якщо вони скоюють міжнародно-протиправне діяння як посадові особи держави)

Норми інституту міжнародної відповідальності закріплені в міжнародних договорах спеціального і загального характеру.

наприклад,

Конвенція про попередження геноциду і покарання за нього
1948 р.

Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.

Конвенція Ради Європи про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища 1993 р.

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1973 р.

Результатом кодифікації норм міжнародного права щодо міжнародно-правової відповідальності став **Текст статей про відповідальність держав (далі – ТСВД), ухвалений як Додаток до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» 56/831**

Вони вважаються *обов'язковими нормами міжнародного звичаєвого права, але не міжнародного договірнього права*

Статті ТСВД засновані на відмінності між первинними і вторинними нормами МП.

ПЕРВИННИМИ НОРМАМИ є матеріально-правові зобов'язання держав: заборона геноциду, заборона агресії; право мирного проходу в територіальних водах; податкові пільги, якими користуються дипломати тощо;

ВТОРИННИМИ НОРМАМИ є ті, що визначають як первинні норми створюються і реалізуються: *норми щодо відповідальності держав і про право міжнародних договорів*

Стаття 1 ТСВД: «Кожне міжнародно-протиправне діяння держави спричиняє міжнародну відповідальність цієї держави»

Міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли будь-яка поведінка, що складається з дії або бездіяльності:

- а) присвоюється державі за МП;
- і b) є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави (ст. 2 ТСВД).

Стаття 3 ТСВД: «Кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається МП, і на таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного по внутрішньодержавному праву»

Міжнародно-протиправне діяння (міжнародне правопорушення) можна визначити як протиправну дію або бездіяльність держави, що порушує імперативні норми МП та її міжнародні зобов'язання.

Вирішення питання про те, чи є конкретне діяння держави підставою її міжнародно-правової відповідальності, залежить від наявності в поведінці держави сукупності ознак (елементів), що утворюють склад міжнародного правопорушення.

СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ

а) об'єкт
протиправного
діяння

б) протиправна
поведінка держави, що
виражається в дії або
бездіяльності її органів

в) шкода (збитки), що є
наслідком
протиправної поведінки
держави;

г) причинно-
наслідковий зв'язок між
протиправною
поведінкою
(бездіяльністю)
держави і шкідливими
наслідками.

Склад міжнародно-протиправного діяння

Об'єкт протиправного діяння	<ul style="list-style-type: none"> • Загальний (вся система міжнародних правовідносин, міжнародна законність та міжнародний правопорядок у цілому): • Безпосередній (реальний) об'єкт – порушення зобов'язання держави, встановлене нормою МП; • Непрямий об'єкт – правові відносини, що стосуються не тільки потерпілої сторони і правопорушника, а й інших учасників міжнародного спілкування
Протиправне діяння	протиправні дії або бездіяльність держави (органів державної влади), що ведуть до невиконання або неналежного виконання її міжнародних зобов'язань недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, яке виявляється, зокрема: у порушенні прав інших суб'єктів МП; у допомозі або сприянні іншій державі у скоєнні останньою міжнародно-протиправного діяння; у порушенні визнаних у МП зобов'язань із захисту прав людини та гуманітарного характеру).
Шкода	будь-який збиток, що заподіюється захищеним міжнародним правом законним інтересам держав, які потерпіли від протиправної поведінки відповідальної держави або інтересам всього міжнародного співтовариства у разі вчинення серйозних порушень імперативних норм МП
Причинно-наслідковий зв'язок	реальний, об'єктивний зв'язок, що дозволяє з'ясувати причетність суб'єкта МП до заподіяного збитку, який став наслідком певного стану або дій.

Враховуючи складність встановлення **вини в МП**, суперечливу практику її доказу та обґрунтування, Комісія МП не включила її в текст статей про відповідальність держав як необхідну ознаку, що спричиняє правопорушення.

У коментарі КМП ООН до ст. 2 «Елементи міжнародно-протиправного діяння держави», яка визначає складові елементи, необхідні для встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння держави, міститься роз'яснення: *«У зв'язку з цим виникає питання про те, **чи є вина необхідним елементом міжнародно-протиправного діяння держави.** Зрозуміло, відповідь буде негативною, якщо під «виною» мається на увазі, наприклад, наявність наміру завдати шкоди. За відсутності якої-небудь конкретної вимоги щодо елемента умислу за змістом первинного зобов'язання значення має лише діяння держави, незалежно від будь-якого наміру».*

Зобов'язання erga omnes

У рішенні по справі Barcelona Traction MC ООН розмежував:

- 1) міжнародно-правові зобов'язання, які існують щодо окремої держави, і
- 2) зобов'язання, які існують щодо міжнародного співтовариства в цілому.

До **другої групи** так званих зобов'язань erga omnes MC ООН відніс заборону агресії, геноциду, рабства і расової дискримінації, а також повагу до основних прав людини. Він зазначив, що правовий інтерес у дотриманні та виконанні зобов'язань erga omnes має бути притаманний усім державам.

Класифікація міжнародних правопорушень:

- 1) порушення зобов'язання, що впливає з імперативних норм загального МП (зобов'язання перед міжнародним співтовариством у цілому), п. 1 ст. 40;
- 2) серйозне порушення зобов'язання (коли воно пов'язане з грубим або систематичним невиконанням зобов'язань), п. 2 ст. 40;
- 3) порушення зобов'язання (усі інші порушення зобов'язань, менш значні за наслідками), п. 3 ст. 41.

У статтях термін «міжнародний злочин» відсутній.

Доктринальна класифікація міжнародних правопорушень:

- 1) **міжнародні злочини** (найтяжчі міжнародно-правові дії: злочини, що порушують міжнародні зобов'язання, які є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому);
- 2) **злочини міжнародного характеру** (завдають значної шкоди міжнародному правопорядку, мирній співпраці держав: діяння фізичної особи, що посягає на права й інтереси двох або декількох держав, міжнародних організацій, фізичних і юридичних осіб. До таких злочинів належать: захоплення заручників; фальшування грошових знаків; незаконне захоплення повітряних суден);
- 3) **міжнародні делікти** (порушення міжнародно-правових норм, що не носять характеру злочину і не мають суспільної небезпеки: правопорушення, що не ввійшли в перші дві групи. До них належать: порушення державою своїх односторонніх зобов'язань; невиконання рішень міжнародних судів і арбітражів; порушення державою договірних зобов'язань, що не мають основного значення).

*Статті не ухвалені як юридично обов'язкові, конвенційні та в юридичній літературі фахівці продовжують поки використовувати зазначену класифікацію

Міжнародно-протиправне діяння держави є будь-якою поведінкою, що складається з дії або бездіяльності та є порушенням міжнародно-правових зобов'язань цієї держави (ст. 2).

Існують міжнародні зобов'язання двох видів:

зобов'язання вчинити дії,

- які вимагають від держав вчиняти активні дії
- Наприклад, через активні дії держав виконуються такі основні принципи МП як сумлінне виконання міжнародних зобов'язань або повага прав людини та основних свобод

зобов'язання утримання від вчинення дії (заборона)

- Виконання зобов'язання через бездіяльність
- Наприклад, застосування принципів невтручання у внутрішні справи держав або незастосування сили або загрози силою держави вимагають утримуватися від таких дій

Існують два види суб'єктів правовідносин, що виникають при міжнародно-правовій відповідальності:

суб'єкти
міжнародного
правопорушен
ня

держави-правопорушниці, які безпосередньо несуть
міжнародно-правову відповідальність

суб'єкти
міжнародних
претензій

потерпілі в результаті вчинення міжнародного
правопорушення держави. У широкому сенсі це ті, хто
вимагає відшкодування заподіяної правопорушенням
шкоди або вживає заходів щодо держави-
правопорушниці.

Без органів державної влади та виконавців її волі держава є певною абстракцією.

Тому важливо, хто представляє державу в праві міжнародної відповідальності, за поведінку яких осіб або утворень вона несе відповідальність.

Цьому питанню присвячені статті 4–11 гл. II Статей «Привласнення поведінки державі».

СТАТТЯ 4 визначає: *1. Поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння даної держави за міжнародним правом незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від положення, яке він займає в системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави.*

2. **Поняття «орган»** включає особу чи будь-яке утворення, яке має такий статус за внутрішньодержавним правом.

Поведінка особи або утворення, що не є органом держави відповідно до ст. 4, але уповноваженого правом цієї держави здійснювати елементи державної влади, розглядається як **діяння цієї держави за МП, за умови, що в цьому разі ця особа або утворення діє в цій ролі** (ст. 5).

Поведінка органу держави чи особи або утворення, які уповноважені здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави за МП, **навіть якщо вони перевищують свої повноваження або порушують вказівки** (ст. 7).

Поведінка приватних осіб чи поведінка їхніх об'єднань не може вважатися поведінкою держави за МП.

Проте **в деяких випадках** така поведінка може, тим не менш, розглядатися як поведінка держави **через особливий фактичний зв'язок між особою або утворенням, що здійснює таку поведінку, і державою.**

За дії приватних осіб, які не є його представниками «органом», держава несе відповідальність у тому випадку, коли такі особи:

- 1) діють за вказівками або під керівництвом або контролем цієї держави (ст. 8). Пояснюється це тим, що влади провокують або заохочують таку поведінку;**
- 2) приватні особи фактично здійснюють елементи державної влади за відсутності або при неспроможності офіційної влади, діють без будь-яких повноважень на це і в умовах, що вимагають здійснення таких елементів влади (ст. 9)*.**

*Наприклад, під час революцій, збройних конфліктів або іноземної окупації, коли звичайні владні структури розпадаються, руйнуються, придушуються або втрачають здатність діяти.

Принцип, покладений в основу ст. 9, певною мірою впливає зі стародавньої **концепції levée en masse** – самооборони громадян у відсутність захисту з боку регулярних військ.

Цей термін застосовується до жителів території, яка не була окупована, які на підході противника спонтанно взяли за зброю, щоб протистояти військам, які вторгаються, не встигнувши організувати себе в регулярні збройні сили.

Вони повинні розглядатися як комбатанти, якщо вони несуть зброю відкрито і поважають закони і звичаї збройного конфлікту.

Види і форми міжнародно-правової відповідальності держав

ВИДИ

Матеріальна полягає у повній або частковій компенсації матеріальної шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діями держави.

Вона виникає у двох випадках: коли правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, і коли шкода була завдана без порушення норми права, але її відшкодування передбачено спеціальним міжнародним договором.

Політична, нематеріальна (моральна) як правило, настає за приниження честі, гідності та престижу потерпілої сторони (держави чи міжнародної організації).

Матеріальна та нематеріальна відповідальність можуть застосовуватися одночасно за вчинення одного правопорушення. Крім того, ці види міжнародної відповідальності можуть взаємно перехресуватися – за заподіяння нематеріальної шкоди може наставати матеріальна відповідальність і навпаки.

Форми міжнародно-правової відповідальності – це конкретні способи, за допомогою яких реалізуються заходи міжнародної відповідальності.

До форм **матеріальної відповідальності** належать реституції, субституції та репарації, а до **форм політичної відповідальності** - сатисфакції, ресторації, репресалії, реторсії та санкції.

Анексія та контрибуція як форми міжнародної матеріальної відповідальності можуть розглядатися лише в історико-правовому аспекті, оскільки сучасним міжнародним правом розглядаються як незаконні (суперечать нормам *jus cogens*) і не застосовуються.

Окремі юристи-міжнародники виносять **санкції** за межі форм відповідальності, розглядаючи їх як заходи примусу, тобто засіб, що забезпечує припинення міжнародних правопорушень і відновлення міжнародного правопорядку, покликаний примусити державу-правопорушницю виконати обов'язки, що випливають з її відповідальності.

Положення п. 1 ст. 31 зобов'язує відповідальну державу надати **повне відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням.** Пункт 2 ст. 31 зазначає: «**Шкода включає будь-який збиток, матеріальний чи моральний, нанесений міжнародно-протиправним діянням держави**».

Згідно зі ст. 34 ТСВД: «**Повне відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, здійснюється у формі реституції, компенсації і сатисфакції, будь-то окремо або в їх поєднанні**».

Форми матеріальної міжнародно-правової відповідальності держав

Реституція

обов'язок держави, відповідальної за міжнародно-протиправне діяння, відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, із дотриманням принципу пропорційності (відновлення status quo ante).

Субституція

це різновид реституції; заміна неправомірно знищеного або пошкодженого майна аналогічним за вартістю і призначенням. Таким можуть бути державне та приватне майно, будівлі, художні цінності, транспортні засоби.

Репарація

це відшкодування державою-порушницею матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами.

Форми політичної міжнародно-правової відповідальності

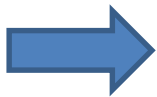
держав

Сатисфакція

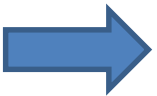
обов'язок держави, відповідальної за міжнародно-протиправне діяння, надати сатисфакцію за шкоду, заподіяну цим діянням, якщо вона не може бути відшкодована повністю реституцією або компенсацією. Сатисфакція є нематеріальною формою відповідальності, може полягати у визнанні порушення, вияві жалю, офіційному вибаченні або виявлятися в іншій належній формі. Сатисфакція не повинна бути непропорційна шкоді і не може набирати форму, принизливу для відповідальної держави (ст. 37).

Ресторація

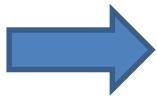
це нематеріальна відповідальність, за якої держава-порушниця зобов'язується відновити попередній стан певного матеріального об'єкта (звільнення незаконно зайнятої території; відновлення якості питної води, фауни і флори, постраждалих від прикордонної діяльності держави-порушниці).

Репресалії

правомірні примусові дії, які застосовуються до держави-правопорушниці як засіб примусити її відмовитися від своїх незаконних дій (наприклад, затримка риболовецького судна за незаконний вилов риби, накладення арешту на майно або його конфіскація тощо). Мають бути пропорційними, можуть бути пов'язані з демонстрацією збройної сили або мирною блокадою.

Реторсії

це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі чи дискримінаційні дії; є контрзаходом у разі порушення політичних і моральних норм та правил ввічливості. Вона спрямована на обмеження прав, не охоронюваних міжнародним правом: обмеження імпорту, підвищення мита, вилучення внесків із банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежуються у правах.

Обставини, що виключають протиправність поведінки держави

ч. I гл. V ТСВД:

- згода (ст. 20),
- самооборона (ст. 21),
- контрзаходи (ст. 22),
- форс-мажор (ст. 23),
- лихо (ст. 24) і
- стан необхідності (ст. 25).

Обставини, що виключають виникнення відповідальності

- 1) **згода потерпілої сторони** може виключати міжнародно-правову відповідальність лише за умови, що така згода є юридично дійсною, тобто не є результатом обману, помилки, підкупу чи насилля. Крім того, згода потерпілої сторони не може розглядатися як обставина, що виключає відповідальність, якщо внаслідок цього було порушено норми *jus cogens*;
- 2) **самооборона**. Критерії законності самооборони передбачені ст. 51 Статуту ООН. Зокрема, такими критеріями є: має відбутися збройний напад, самооборона має бути застосована до застосування заходів Радою Безпеки ООН, про застосування самооборони має бути негайно повідомлено Раду Безпеки ООН;
- 3) **контрзаходи** – дії однієї держави, що вчиняються нею у відповідь на протиправне діяння іншої держави;
- 4) **форс-мажор та непередбачений випадок (лихо)** – порушення норм міжнародного права під дією непереборної сили чи непередбаченої обставини, які не піддаються контролю з боку держави чи міжнародної організації і зумовлюють неможливість виконання ними своїх зобов'язань;
- 5) **крайня необхідність**, тобто застосування шкоди правам та законним інтересам потерпілого суб'єкту з метою відвернення небезпеки, що загрожує правам та законним інтересам інших осіб, якщо ця небезпека не могла бути усунута іншим шляхом і при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

САНКЦІЇ

Санкції –

це індивідуальні або колективні правомірні примусові заходи, вжиті проти держави-порушниці, з метою припинення її неправомірного поведження або покарання за таке поведження.

Індивідуальні санкції

застосовуються потерпілою державою щодо держави-порушниці, не можуть включати використання збройної сили. Найчастіше вони зводяться до часткового або повного розриву торгово-економічних відносин, транспортних зв'язків, спортивних контактів і т. ін.;

Колективні санкції :

можуть використовуватися тільки на підставі рішення Ради Безпеки ООН щодо держав, чиї дії становлять загрозу миру або порушення миру (ст. 39 Статуту ООН) . Колективні санкції можуть включати повне або часткове переривання економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів зв'язку, а також розрив дипломатичних відносин (ст. 41). Якщо ці заходи виявляться недостатніми, то Рада Безпеки ООН може ухвалити рішення щодо санкцій з використанням збройної сили для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки (ст. 42).

**Дякую за
увагу!**